

ЄВРОПЕЙСЬКІ МОНЕТИ В УКРАЇНСЬКОМУ ГРОШОВОМУ ОБІГУ XIV – ПОЧ. XVI ст.

Дослідження історії формування та генези грошового обігу на українських землях у період пізнього середньовіччя не можливе без врахування впливів європейської монетної системи. Особливо це актуально з огляду на географічне розташування та політико-економічне становище українських земель.

З другої половини XIV ст. українські території знаходилися під владою кількох держав: Улус Джучи (узбережжя Чорного та Азовського морів від р. Дунай на схід, включаючи півострів Крим), Великого князівства Литовського (Волинь, Поділля, Київська земля, Чернігово-Сіверщина), Корони Польської (Галичина та інші західні регіони, у тому числі, з 1430 р. Поділля, а в результаті Люблінської унії 1569 р. – Волинь та Наддніпрянщина), Угорщини (Закарпаття), Молдови (Буковина) та Росії (їй у 1500–1618 рр. належала Чернігово-Сіверщина). Тому природним стало те, що грошовий обіг на українських землях XIV–XVI ст., складався як з місцевого монетного матеріалу й джучидських монет, так і з номіналів європейського походження.

Даній тематиці частково присвячені праці М. Котляра, Р. Шуста, В. Рябцевича, О. Огуя та ін. Чимало статей та доповідей на нумізматичних конференціях торкаються питань обігу іноземних монет, у тому числі і європейських, на українських територіях¹. Метрологічна характеристика монет подана окремо у нумізматичних довідниках. Варто зазначити, що не всі номінали дослідженні рівнозначно, зазвичай історики-нумізмати приділяють увагу окремим грошовим одиницям, зважаючи на великий обсяг матеріалу, який повноцінно охопити в рамках однієї праці виявляється досить проблематичним.

Дана стаття носитиме оглядовий характер – автор робить спробу дати характеристику основним грошовим одиницям європейського походження, що мали ходження на українських землях.

Матеріали монетних скарбів з території сучасної України свідчать, що основною грошовою одиницею протягом досліджуваного періоду був гріш (grosso).

Празькі гроші – срібні монети, випуск яких на території Чехії відноситься до років правління короля Вацлава II (1278–1340). Емісія празьких грошів почалася у 1300 р. спочатку на монетному дворі у Празі, а згодом у м. Кутна Гора, і з перервами тривала до 1544 р.² З празької вагової гривні срібла випускали 64 гроші, кожен по 12 парвусів. Вага гроша була непостійною, що можна побачити з таблиці³:

Правитель	Рік	Вага срібла в 1 од.	Проба
Вацлав II (1278 – 1305 рр.)	1300 р.	3,955 г	937,5 (чисте срібло)
	1311 р.	3,41–3,34 г	937,5
	1340–1346 рр.	3,18–3,06 г	937,5
	1360–1378 рр.	2,7–2,4 г	937,5
Вацлав IV (1378 – 1419 рр.)	1378–1419 рр.	1,83–1,66 г	937,5
	1419–1544 рр.	≈ 0,85 г	937,5

Іконографічно даний номінал можна охарактеризувати наступним чином:

Аверс: корона, навколо кругова легенда в два рядки: “WENCESLAUS SECUNDUS / DEI GRATIA REX BOEMIE” («Вацлав Другий з Божої ласки король Богемії (Чехія)»)

Реверс: лев з подвійним хвостом (Герб Богемії та Чеського королівства.), навколо кругова легенда: GROSSI PRAGENSES” (“Празький гріш”).

На українському ринку празькі („широкі”, як називають їх письмові джерела) гроші домінували в Галичині, на Поділлі та інших українських землях. Перша письмова згадка про празькі гроші на західноукраїнських територіях відноситься приблизно до 1305 р., а далі вони зустрічаються доволі часто, особливо в актових джерелах. Литовський князь Юрій Коріатович у 1374 р. надав Кам’янцю на Поділлі 200 ланів землі з умовою сплати за цю землю протягом 20 років по 20 „широких грошів” з лана на рік⁴. У 1391 р. у Перемишлі продали два “дворища” за “10 гривень широких грошей”, а в кінці XIV ст. по всій Перемишльській волості податки на користь короля збирали “по два гроша широкая” з двору. Якщо звернутися до Львівської міської книги, то в ній, за словами М. Котляра, найчастіше згадуються саме широкі гроші (“grossi lati”). Наприклад, у записі 1387 р., у якому зазначається, що коваль Ніколас запропонував заплатити за майно вдові іншого коваля – Песхона 20 „широких грошів” (“XX latis grossis”)⁵.

Найбільш розширену топографію знахідок празьких грошей на території сучасної України містить праця М. Котляра⁶. Пізніше топографічні описи не змінюють загальної картини, тому обмежимося даними, зібраними згаданим дослідником. Не будемо наводити повний топографічний опис, а зробимо лише зведену таблицю для ілюстрації ареалу поширення досліджуваного монетного номіналу:

Область	Кількість знахідок (шт.)	Частота знахідок
<u>Волинська обл.</u>	Більше 624	9
<u>Львівська обл.</u>	560	3
Тернопільська обл.	? (1 визначений)	3
Рівненська обл.	?	1
<u>Київська обл.</u>	Більше 36	5
Черкаська обл.	123	3
Сумська обл.	57	1
Житомирська обл.	214	2
Вінницька обл.	50	1

Отже, за частотою знахідок, переважають Волинська і Київська обл., а за кількістю знайденого монетного матеріалу – Волинська і Львівська обл. Волинська обл. є тут безсумнівним лідером. Таким чином, зважаючи на топографічні дані, напрошується висновок про можливу локалізацію території активного курсування празьких грошей, а саме – обмеження її, в основному, західноукраїнськими землями.

Як і в другій половині XIV ст., у XV ст. празькі гроші домінували в грошовому обігу, особливо західноукраїнських земель. Стає ще більш відчутнішою їхня перевага над місцевими монетами – галицькими і київськими, які помалу випадали з обігу, тоді як «широкі» гроші в кінці XIV – на початку XV ст. надходили на західні території українських земель в значній кількості. То був час наймасштабнішої емісії цих монет у Чехії, за короля Вацлава IV⁷. Широке розповсюдження даного грошового номіналу на територіях країн Центральної і Східної Європи, і на українських землях, зокрема, дослідники пояснюють великими масштабами їхніх емісій на батьківщині. Існує думка, що за весь час емісії їх відкарбовано понад 1 млрд. штук⁸.

При дослідженні грошового обігу Галичини першої чверті XV ст. М. Котляр встановив, що празькі гроші частіше, ніж в кінці XIV ст., згадуються в джерелах, проте не завжди як реальна монета. В умовах безперервного зниження вартості польських і львівських напівгрошів (які також входили до монетного обігу України) широкі гроші все більше ставали еквівалентом вартості, лічильною одиницею, на яку можна було надійно спиратися при торгівельних угодах.

В актових записах дуже часто зустрічаються такі: сплачено ... кіп (гривень) широких грошів, у рахунок чого дали ... кіп (гривень) малих, тобто польських або львівських напівгрошів⁹.

З матеріалів скарбів відомо, що празькі гроші використовувалися у XV ст. не лише населенням Галичини, а й інших українських земель. Волинські і подільські документи 30-х рр. XV ст. дозволяють дослідникам простежити географію обігу празьких грошів. Так, у грамоті князя Свидригайла, писаній у Луцьку 1434 р., згадано “триста коп широких грошей”. Існує ще чимало свідчень того, що празькі гроші в Україні рахували, як правило, на копи, за винятком Галичини, де їх частіше рахували на гривні. Останнє підтверджує запис у львівському акті за 1440 роком, в якому

згадані: “100 широких гривень широких грошів монети Празької”. Лічба празьких грошів на гривні, а не на копи зафіксована також у сяноцькому документі 1449 р.¹⁰

З 20-х рр. XV ст. празькі гроші перестали надходити на українські землі, проте їхня роль в обігу зберігається до кінця століття, а значення їх як еквівалентних одиниць вартості навіть дещо зростає. Так, як зазначає М. Котляр, в українських та білоруських джерелах XVI ст. часто зустрічаються згадки про празькі гроші (“широкі”), значно частіше, ніж у скарбах. У своєму дослідженні згаданий автор наводить такий приклад з актового матеріалу: “...на Київщині землю купили за 12 “рублів грошей широких”¹¹. М. Котляр дійшов висновку, що «широкі гроші» застосовувалися головню при збиранні податків, мита тощо. Проте, варто звернути увагу на ту обставину, що, починаючи з XVI ст., роль основної лічильної одиниці на українському грошовому ринку перебирають на себе півгроші. Зокрема, свідчення про це зустрічаються в актовому матеріалі. Так, в одному з документів від 3 травня 1522 р. зазначається про продаж маєтку за «200 кіп грошей литовської монети полу грошової лічби», придбаного раніше «за 50 кіп грошів широкої чеської монети»¹². Не викликає сумніву, що цей документ походить із західноукраїнських земель (м. Луцьк, сучасна Волинська обл.), тобто з території, яка однією з перших відчувала зміну валютних пріоритетів на європейському ринку, а отже, є досить показовим прикладом поступової зміни основних розрахункових одиниць українського грошового ринку.

Повертаючись до празьких грошей, зазначимо, що особливість їхнього застосування може критися в тому факті, що, по-перше, за таким призначенням вони використовувалися у двох попередніх століттях, по-друге, вони були кращої якості, ніж польські та литовські монети. Як і раніше, празькі гроші залишалися авторитетним еквівалентом монетної вартості, до якого прирівнювали різні платіжні засоби тогочасного ринку, переважно гроші.

При розгляді грошового обігу, важливим і, водночас, цікавим для науковців є питання цінової вартості грошей у досліджуваній період. Ця проблема, без сумніву, потребує окремого детального вивчення. Джерелом інформації є актові документи, де містяться оцінки вартості товарів при розгляді скарг купців чи предметів власності, або рухомого та нерухомого майна в протоколах судових позовів та вироків. Так що, наприклад, з протоколу судового спору купців Іллі з Грубешова та Сахна зі Львова про боргові конфлікти, що виникли під час їхньої торгової поїздки до Києва і перебування в Луцьку (від 1 липня 1445 р., м. Львів), зазначено, що одна шуба коштувала “20 кіп широких грошів”¹³. Цей факт підтверджує висновок М. Котляра про особливості застосування празьких грошів.

Іноді у білоруських писемних пам’ятках зустрічаються згадки про “вузький” грош, який ідентифікується дослідниками як польський гріш (З. Даунене, М. Котляр). Празький грош у даній групі джерел називається також “плоским”. М. Котляр наводить у своїх студіях такий приклад: “Давали ... по плоскому грошу, по чотирнадцяти пенезев у грош”¹⁴.

Згадки про **польські монети** зустрічаються на сторінках актових джерел рідше, ніж про литовські, однак польський гріш небезпідставно вважається дослід-

никами поширеною монетою у місцевому обігу, при чому майже по всій території сучасної України.

Половиною фракцією гроша був напівгріш. Це була найпоширеніша до половини XVI ст. монета на українських землях Великого князівства Литовського та Польщі. Про його співвідношення з грошем зазначено на сторінках значної кількості актових джерел, зокрема, зібраних в “Архиве ЮЗР” (3 т., 8 ч.). Науковці зазначають, що в документах, частіше згадуються литовські напівгроші, а рідше – польські, і це може відображати дійсне співвідношення між ними в обігу.

Польський *напівгріш* (або *пів гріш*) на початку XV ст. Але до кінця століття ареал поширення цих монет обмежувався територією Галичини. У галицьких актах польські напівгроші згадуються, як правило, під назвою “грошів польських”.

Півгроші, згідно з загальноприйнятим визначенням, – нова назва монет, які до цього часу називалися квартинками (*quartenses medii grossi*)¹⁵. Емісії даного номіналу на території Польсько-Литовської держави тривали з перервами з XV до початку XVII ст. Маса півгроша складала 1,58–0,96 г (500–375-ї проби), тобто з часом відбувалося зниження якості монет¹⁶. Вартість номіналу, відповідно до його назви, складала ½ гроша. Початок карбування монет номіналом у півгріш дослідники датують 1393–1398 рр. (Чеське королівство)¹⁷.

Польські півгроші виступають в українському актовому матеріалі найчастіше під назвою “малі гроші” (“*grossi parvi*”). Цей термін фігурує у галицьких актових джерелах до середини XV ст., далі зникає. Часто згадки про малі гроші зустрічаються на сторінках львівських рахункових книг першої чверті XV ст., з огляду на що М. Котляр робить висновок про те, що ці гроші відігравали одну з основних ролей на тогочасному галицькому ринку. Витіснення з галицького ринку руських і львівських півгрошів польськими наприкінці 20-х рр. XV ст. призвело до того, що в обігу залишилося лише два популярних платіжних засоби: празькі гроші й польські півгроші. Тоді відпала потреба додавати визначення – “малий” чи “середній”. Починаючи з 30-х рр. XV ст. в галицьких актах з’являється загальний термін “польська монета”, без уточнення яка саме – адже було зрозуміло, що мова йде про півгроші, бо у дрібній монеті тоді скільки-небудь значних сум не виплачували. Термін “польська монета” з початку 30-х рр. поширюється і на Поділлі, яке доти не знало польських монет, про що можна судити як із складу скарбів, так і з нечисленних подільських письмових джерел того часу. Траплялося, що польську монету називали краківською, за місцем знаходження королівського монетного двору¹⁸.

Якщо у XV ст. польські півгроші потрапляли в першу чергу в Галичину, то у XV ст. півгроші Владислава Ягелло (1386–1434) та Казимира Ягелончика (1447–1492) досягли Волині, Поділля і Чернігівщини.

За короля Сигізмунда I карбування, як і литовське, не було безперервним. Воно почалося у 1507 р. випуском півгрошів, що тривало до 1511 р. У 1526–1529, 1545–1548 рр., велася емісія грошів, і 1528 р. – потрійних грошів і шестигрошовиків, у 1528–1535, 1548 рр. – дукатів.

Потрійний гріш, або *трояк* чи *тригрошовик* – польська срібна (згодом білонна та мідна) монета, номіналом, відповідно до назви, три гроши. Вміст чистого срібла дорівнював у середньому 2,3166 г. Карбування велося на краківському (1528) та торунському (1528–1530, 1534–1535) монетних дворах¹⁹.

Іконографічно трояки характеризуються переважно наступним чином:

Аверс: в центрі – профіль Сигізмунда I; кругова легенда: SIGISMVNDVS PRIME REX POLONIE.

Реверс: в центрі – орел, державний герб Корони Польської; кругова легенда: MONETA REGNI POLONIE рік (...) (наприклад: 1528).

У 1545 р. Сигізмунд II Август стає великим князем литовським, а у 1548 р. – польським королем. Тоді основною монетою як князівства, та і Польщі став литовський півгрош, карбований у 1545–1565 рр. у Вільно і у 1566 р. в Тікоціне.

Крім грошів та півгрошів на українському ринку XV ст. курсували й дрібні монети – денарії та тернарії, в основному польського виробництва. Вони згадуються на сторінках львівських рахункових книг першої чверті XV ст., зазвичай, при переліках дрібних видатків міста. У львівських актах вони часто називаються гелеррами²⁰.

Найдрібнішим номіналом був денарій, що фігурує в документах під назвою “пенезь” або “пенязь” (іноді з додаванням епітету “білий”). Це була єдина дрібна монета як литовської, так і польської монетних систем, причому одна з основних монет литовської монетної системи, не менш важлива, ніж гріш, $\frac{1}{10}$ частину якого власне денарій і складав. Епітет “білий” щодо денаріїв (литовських²¹) пояснюється більшим вмістом срібла в них, ніж в польських, котрі швидше чорніли. Назва денаріїв, переведена в множину – “пенезі” – набувала іншого значення: малися на увазі гроші взагалі. Так в тексті Першого Литовського статуту говориться: “карати не хочем а ни винити которою колвек виною пенезною”²². Також “пенязі” у розумінні грошей згадуються на сторінках книги Кременецького земського суду²³.

Срібні *денарії* у формі брактеатів домінували на грошовому ринку Польщі XII – другої половини XIV ст. Вартість денарія зменшувалася протягом XIV ст. від $\frac{1}{12}$ до $\frac{1}{18}$ гроша²⁴. Маса монети номіналом у денарій становила приблизно 0,7 г (214-ї проби)²⁵.

Також, варто зазначити, що перша половина XV ст. позначилася появою *польського злого* в якості грошово-лічильної одиниці. Дослідники вказують, що він був “еквівалентом золотого (європейського) дуката у срібній монеті”²⁶.

Литовські монети, будучи кращої якості, ніж сучасні їм польські гроші, посідали на українському ринку в XIV–XVI ст. досить авторитетне місце, хоча й не були рівноправними з великими срібними (талярами) та золотими (дукатами і флорінами) монетами. У литовських грошах сплачувались борги великих феодалів, оцінювалось майно. Ареал їхнього поширення охоплював, переважно, українські землі, що входили до складу Великого князівства Литовського²⁷.

Щодо самого процесу карбування, то слід зазначити, що на території литовської держави діяв, щоправда з перервами, один монетний двір – Віленський²⁸.

Середня маса монети номіналом у *гріш* коливалася від 3,10 г (бл. 775-ї проби срібла)²⁹ за часів правління Казимира III (1333–1370) до 2,059 г (375-ї проби срібла) за Сигізмунда I (1506–1548). Причому, литовський *гріш* був якіснішим за коронний (співвідносилися як 4:5). З середини XVI ст. монети номіналом у *гріш* карбувалися тільки у Великому князівстві Литовському і становили 10 пенязів (денаріїв), тоді як польські *гроші* на початок XVI ст. дорівнювали 18 денаріям³⁰. Згодом, у 1578–1580 рр. реформою Стефана Баторія (1576–1586) було проведено уніфікацію польських та литовських грошових одиниць, відтоді *гроші* карбувалися за єдиною монетною стопою.

За часів правління Сигізмунда II (1545–1572) поширення набули литовські випуски *трояків*, іконографічна характеристика яких виглядає таким чином:

Аверс: в центрі – профіль короля, з обох боків якого розірваний надвоє напис року випуску монети; кругова легенда: SIGIS AVG REX POLO MAG DVX LI;

Реверс: в центрі – герб Великого князівства Литовського «Погонь», під нею римська цифра III (номінал), під яким зображення «Колюмни», що з'їжджає на поле кругової легенди; кругова легенда: GROSSVS TRI PL MAG DVCA LIT.

Емісія литовських *трояків* тривала і пізніше. Дослідники відзначають велику кількість різновидів литовських *трояків*, відмінність метрологічних характеристик між ними та аналогічними номіналами польського карбування³¹.

Денарієві монети – *пенязі* – карбувалися з другої половини XIV ст. Вартість пенязів складала 1/10 *гроша*. Якістю вони переважали польські денарії (1/8 польського *гроша*). Першим емітентом був великий князь Витовт Кейстутович (1392–1430). Випуски *пенязів* тривали до другої половини XVI ст.³² Срібні литовські денарії посіли значне місце на українських ринках XIV–XV ст.

Найбільш відомими були монети із зображенням списа і литовського герба «колюмни», карбовані Витовтом у 1384–1388 рр. у Луцьку. Територія їх поширення охоплювала Волинь, Галичину, Поділля, Київщину і Переяславщину.

Зустрічалися також монети **Бранденбургу**, **Вестфалії**, **Ганновера** тощо, але їх в українських письмових джерелах окремо від литовських і польських монет не фіксували. Це відбувалося, як вважає М. Котляр, через те, що «на тогочасному ринку монети приймалися не за національною приналежністю, а за вагою і вмістом срібла чи золота. Практика міжнародної торгівлі примушувала більшість європейських держав карбувати монети основних номіналів, зокрема *гроші*, приблизно однакової ваги і вартості, щоб їм вільно було долати державні кордони»³³.

Угорські золоті. Ще одним типом монет були *золоті*, які в більшості українських актових джерел згадуються під назвою «червоні золоті». В джерелах галицького походження вживається еквівалентний термін «флорин». Золоті (злоті) виступали як реальна золота монета і як лічильна одиниця для срібних монет (дорівнював 30 польським *грошам* ще з XV ст.)³⁴. Високопробну золоту монету, котра отримала назву флорин, розпочали карбувати у м. Флоренція (1252 р.), згодом – у м. Венеція (1284 р.). Вона швидко поширилась європейськими країнами через свою високу якість: маса 3,537 г майже чистого золота, проба – 23,5 каратів. Мо-

нетна стопа: з 339 г (флорентійський фунт) – 96 монет³⁵. Угорські флорини карбувалися, починаючи з 1325 р. за флорентійським зразком, хоча згодом набули певних змін. Часом переростання флорина з грошової одиниці в лічильну дослідники визначають середину XV ст., коли він отримав назву “червоного золотого”, а еквівалентну суму в 30 грошів почали визначати як флорин або злотий польський³⁶.

Флорини відкарбовані у м. Флоренції, і на аверсі мали герб міста (лілея), а на реверсі – зображення Іоана Хрестителя (покровитель міста):

Аверс: герб міста (лілея); кругова легенда: FLOR – ENTIA.

Реверс: зображення Іоана Хрестителя (покровитель міста); кругова легенда: S IOHA – NNEVB.

Ці монети були чи не найбільш авторитетним платіжним засобом середньовіччя, що обслуговував великі торгові угоди та виступав засобом накопичення великих капіталів.

У більшості випадків золоті в письмових джерелах XV – початку XVI ст. живаються з епітетом “угорські”. З цього приводу М. Котляр наводить приклади: 1506 р. великий князь литовський Сигізмунд віддав в оренду київське мито строком на два роки, за що йому щороку сплачували по 200 червоних золотих угорських; на початку XVI ст. замок Володимира-Волинського заставили в “тисячі золотих угорських”³⁷. В. Рябцевич вказує, що епітет “угорський” застосовується для позначення золотих угорського карбування. Іншої думки дотримується М. Котляр, який вважає, про угорські флорини у згаданих випадках йшлося тільки в окремих випадках, найбільше – на початку XVI ст. а загалом даний епітет вказував не на національну приналежність, а на високу якість, якою ці монети яскраво вирізнялися в попередніх двох століттях. У Галичині золоті монети в XV ст., називали не червоними золотими, а флоринами.

Венеціанські дукати (цехіни). Раніше вже згадувалося про початки карбування даного різновиду золотої європейської монети у м. Венеція. Варто зазначити, що за своєю масою вони дещо відрізнялися від флоринів, – були важчими, проте згодом ця різниця зникла³⁸. На відміну від флорентійських, венеційські золоті монети називали дукатами, а з XVI ст. – цехінами.

На аверсі вміщувалося зображення Ісуса Христа в оточенні з 15 зірок; кругова легенда: SIT TIBI CHRISTE DATUS, QUEM TU REGIS ISTE DUCATUS (Це королівство, яким ти правиш, тобі, Христе, присвячується). На реверсі зображувалася сцена посвячення Святим Петром дожа і в круговій легенді зазначалися його ініціали.

Венеціанські дукати у значній кількості надходили на територію Кримського півострова, Поділля та Півдня України.

Загальноєвропейська монетна традиція справила значний вплив на розвиток грошового господарства західної частини сусідніх з українськими землями країн, котрі, в свою чергу, внаслідок різних економічних та військово-політичних процесів запанували на значній частині українських територій. Тож, цілком природним є те, що майже всі номінали державного польського, угорського, а згодом і литовського карбування були тотожні номіналам європейських монет. Враховуючи фак-

ти та специфіку виробництва монет на західних українських землях, можна говорити не тільки про поширення автентичних монетних номіналів європейського походження шляхом торгівлі та фінансової політики на державному рівні, а й про європейський вплив на формування місцевої монетної системи безпосередньо в якості зразків для наслідування.

Розглядаючи особливості обігу європейських монет на українських землях, слід наголосити на тому, що думка про абсолютне домінування окремих номіналів у глобальних територіальних масштабах на сьогодні має бути переглянута. Зважаючи на аналіз топографії знахідок празьких грошів на території сучасної України, зроблений у даній статті на основі раніше проведеного дослідження, вже зараз можна висунути альтернативну точку зору і стверджувати, що їх масштабне поширення має певні локальні межі і не може претендувати на всеукраїнський територіальний простір. Така сама ситуація і з іншими європейськими номіналами. Для конкретної деталізації з подальшим визначенням дійсної території домінування у грошовому обігові даних монет, необхідно проаналізувати всі доступні топографічні дані, а також врахувати свідчення письмових джерел. Це є складним завданням, проте тільки таким чином можливо отримати обґрунтовані висновки про ступінь і ареал поширення монет окремих номіналів.

-
1. *Котляр М.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971; *Його ж.* Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981.; *Его же.* Кладовище и нумизматика. – К., 1974.; *Шуст Р.* Нумизматика. – К., 2007.; *Рябцевич В.* О чем рассказывают монеты. – Минск, 1978; *Его же.* К вопросу о денежном обращении западно-русских земель в XIV–XV вв. // Нумизматика и сфрагистика. 1965. Вып. II. – С. 168–187; *Огуй О.* Найменування грошових одиниць на території Північної Буковини (XIV–XX) // Українська мова на Буковині: Матеріали Всеукр. наук. конф. – Чернівці, 1994. – С. 44–45; *Його ж.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 – першій третині 19 ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах. – Чернівці, 1997; *Соболева Н.* К проблеме обращения пражских грошей в русских землях в XIV–XV вв. // Вестник Московского университета. История, 1967. № 2. – С. 55–57.
 2. *Шуст Р.* Вказ. пр. – С. 78.
 3. Там само.
 4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов». – К., 1876. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 35.
 5. *Котляр М.* Нариси... – С. 25.
 6. *Його ж.* Грошовий обіг...
 7. Там само. – С. 27.
 8. *Шуст Р.* Вказ. пр. – С. 79.
 9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией / Под ред. Н. Костомарова. – 1863. – Т. I: (1361–1598). – С. 13.
 10. *Котляр М.* Грошовий обіг... – С. 69–70.
 11. *Котляр М. Ф.* Нариси... – С. 72.

12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. Колекція документів Київської археографічної комісії 1369–1899. Арк. 9зв.–10 зв.
13. Торгівля на Україні XIV – сер. XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – С. 28.
14. Там само. – С. 74.
15. Там само. – С. 291.
16. Там само. – С. 292.
17. Там само. – С. 291.
18. *Котляр М.* Нариси... – С. 33–36.
19. Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. – Тернопіль-Львів, 1998. – С. 369.
20. Там само. – С. 36–37.
21. На думку *М. Котляра* в процесі обігу давалася в знаки лігатура, тому денарії швидко чорніли. На польських монетах лігатури було ще більше.
22. Перший Литовський статут. Розділ I, артикул 1.
23. ЦДІАК України – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. № 9; Кременецький земський суд. – Арк. 58 зв.
24. *Зварич В., Шуст Р.* Вказ. пр. – С. 115–116.
25. Там само. – С. 115.
26. Там само. – С. 165.
27. *Шуст Р.* Вказ. пр. – С. 82.
28. *Рябцевич В. Н.* О чем рассказывают монеты... – С. 102.
29. *Зварич В., Шуст Р.* Вказ. пр. – С. 92.
30. Там само. – С. 92.
31. Там само. – С. 369.
32. Там само. – С. 116.
33. *Шуст Р.* Вказ. пр. – С. 69.
34. *Рябцевич В. Н.* О чем рассказывают монеты... – С. 110.
35. *Зварич В., Шуст Р.* Вказ. пр. – С. 144, 379.
36. Там само. – С. 380.
37. *Рябцевич В. Н.* О чем рассказывают монеты... – С. 81.
38. *Зварич В., Шуст Р.* Вказ. пр. – С. 379.